

Dödahavsrollarna

När Dödahavsrollarna upptäcktes 1947 inleddes ett nytt kapitel inom bibelforskningen som ännu inte är avslutat. Upptäckten är verkligen en av de viktigaste arkeologiska upptäckterna som någonsin har gjorts vad beträffar både bibliska manuskript och icke-bibelkanoniska texter. Det är inte ofta som nya antika judiska texter uppdagas, och frågan är om det någonsin igen kommer att ske en upptäckt av den omfattning som Dödahavsrollarna innebar. Den här artikeln handlar om en arkeologisk sensation som bland annat resulterade i ny kunskap om bibeltexternas kopieringshistoria och en ökad förståelse av Jesu och den första kristna församlingens samtid.

Upptäckten av skriftrullarna

Berättelsen om den ursprungliga upptäckten av Dödahavsrollarna har återgetts i flera standardverk om Dödahavsrollarna och bygger på hörsägen. Hela händelseförloppet är mycket spännande och dramatiskt för den som är intresserad av arkeologiska upptäckter och de följetonger och svallvågor som ofta kommer efter en världsberömd upptäckt. Inte helt ovanligt skedde upptäckten av en ren händelse, och i det här fallet inte ens av professionella arkeologer. Här följer en mycket kort summering hur det sannolikt gick till:

Sommaren 1947 sökte en beduinpojke efter en bortsprungen get. I sitt sökande såg han ett hål i den numera kända klippan drygt en kilometer från Khirbet Qumran. Han kastade en sten ner i den svåråtkomliga grotta och hörde ett kras. Pojken blev nyfiken och bestämde sig för att återkomma nästa dag med en kompis, och tillsammans hasade de sig ner i grottan och hittade några antika manuskript i krukor som antagligen hade lagts där 70 e Kr innan den romerska armén nådde kommuniteten. Det torra klimatet hade bevarat manuskripten i nära 2000 år.

Grottan låg i närheten av den antika bopplatsen Khirbet Qumran, på den nordvästra sidan av Döda havet, som enligt en majoritet forskare var en kommunitet för esséerna.¹ De upptäckta rullarna i grottan, som senare fick benämningen Grotta 1, hamnade så småningom hos en

antikförsäljare som i sin tur sålde dem till en professor på Hebreiska universitet i Jerusalem. År 1949 påbörjades en officiell utgrävning av cirka två hundra grottor.

Enbart i Grotta 1 hittades bland annat sju viktiga, i stort sett intakta, skriftrullar. Fram till 1956 fann arkeologerna nästan 900 skriftrullar i elva grottor. Förutom apokryfer, pseudepigrafer och Qumrans egna icke-bibliska rullar, hittade man delar av alla bibliska böcker i hebreiska Bibeln, utom Ester.² Allt detta hade räddats undan från den romerska militärkampanjen som inte bara förstörde komuniteten, utan också Jerusalem och Masada 70 e Kr, och som syftade till att fullständigt slå ner det judiska upproret mot Rom.

Värdet av skriftrullarna

Genom att studera Dödahavsrollarna kopplas vi upp med ursprunget till judendomen och händelser kring kristendomens födelse, då de överbrygger 2000 år av troshistoria. Skriftrullarna har daterats till 250 f Kr–68 e Kr,³ och sammankopplas vanligtvis med Khirbet Qumran, en sektliknande judisk komunitet vid Döda havet som både författade nya texter och kopierade existerande texter.⁴ Det är fullt möjligt att samma litteratur som skapades och kopierades i Qumran lästes av människor som kände Jesus och apostlarna.

Dödahavsrollarna kan naturligtvis varken bevisa eller motbevisa kristendomen, eftersom varje arkeologiskt föremål kräver och utsätts för tolkningar. Men vad Dödahavsrollarna ger oss är en glimt av vad som sades om judendomen och kristendomen kring vår tideräknings början. I och med upptäckten kunde bibelforskningen med tiden fylla i många detaljer om vår kunskap hur religiösa grupper inom Judendomen på Jesu tid uppstod och fungerade. Det har också hjälpt oss att förstå hur kristendomen som judisk sekt kunde etablera sig så snabbt.⁵

Tre fjärdedelar av rullarna var ickebibliska,⁶ så kallade sekteristiska texter från Qumran. Bland dessa finns lagtexter som redogör för livet i Qumrankommuniteten, och som i förlängningen ger oss djupare insikter om hur den tidiga kristendomen såg på församlingslivet, då det har blivit möjligt att jämföra två samtida rörelser inom tidig judendom. Exempelvis ger oss de sekteristiska texter från Qumran större kunskap om hur människor på den tiden blev medlemmar i en exklusiv gemenskap och vad som förväntades av dem i ett sådant sammanhang. Den

möjliga kontakten mellan Johannes döparen och qumransekten (jfr Luk 3:3 och 1QS 3.6–9) är intressant från ett nytestamentligt perspektiv⁷, men någon direkt koppling mellan Jesus och Qumran är däremot inte trolig.

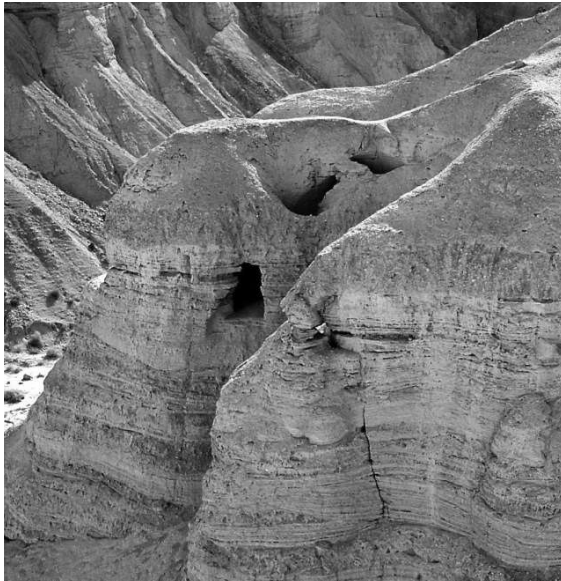
Upptäckten av Dödahavsrollarna ökade också forskarnas kännedom om skrivteknik och materialet som användes för kopiering. I huvudsak gjordes skriftrullarna av läder från get- eller fårskinn, och de kunde i oförstört skick vara upp till cirka 9 meter långa ihopsydda skinnark. Det var tillräckligt långt för böcker som Jesajarullen. Längre böcker som exempelvis Samuelböckerna och Kungaböckerna fick delas upp i två rullar. Relativt intakta rullar återfanns bland annat i Grotta 1 och 11, men den absolut största majoriteten rullar fann man i fragmentariskt skick.⁸

Men ett av de största värdena med Dödahavsrollarna finner vi inom området textkritik. De återfunna bibliska texterna i Qumran bidrar till ökad kunskap om kopierandet av bibeltexter och tillför omfattande information om relationen mellan Bibelns text och andra textvittnen.⁹ De bibliska skriftrullarna bestyrker bland annat de massoretiska texterna (MT) från medeltiden,¹⁰ som ligger till grund för översättningen av Gamla testamentet. I och med Dödahavsrollarna kom vi således i ett slag 1000 år närmare originaltexterna, eller ungefär 300 år från tiden för fullbordandet av Gamla testamentets kanon.

De bibliska skriftrullarna

De nästan 900 skriftrullarna som upptäcktes mellan 1947 och 1956 har delats upp av forskare i två större textgrupper. Den första och största består av cirka 670 ickebibliska skriftrullar, som diskuteras nedan. Den andra gruppen är de bibliska skriftrullarna som uppgår till 220 stycken, vilket också inkluderar ett antal apokryfer och pseudepigrafiska texter.¹¹ Här begränsar jag mig enbart till de bibliska skriftrullarna som ingår i den hebreiska Bibeln, genom att ge några exempel på bibliska texter från Qumran och de konsekvenser de förde med sig för bibelforskningen. Jag börjar med den mest kända av dem alla.

Jesajarullen från Grotta 1 var ursprungligen en av de skriftrullar som hittades av beduiner 1947. Den var bäst bevarad av alla rullar som arkeologerna fann i närheten av Dödahavet. Den är komplett med sina 66 kapitel, förutom ett fåtal tomrum. Bibelforskare och textkritiker har döpt den till 1QIsa^a, och den är ca 7,16 meter lång, 26,2 cm bred och har 54 kolumner. Förutom denna rulle, och en annan välbevarad jesajatext, hittade forskarna ytterligare 19 jesajamanuskript i fragmentariskt till-

**Grotta 4 och 5.
Jesajarullen från Grotta 1 (1QIsaa).**

stånd. Det är bara Psaltaren (36 st) och 5 Moseboken (29 st) som har fler bevarade rullar än jesajarullarna (21 st).¹²

Det är ett faktum att de skriftlärda i Qumran, som kopierade exempelvis Jesaja, gjorde många små kopieringsmissar och medvetna ändringar i texten.¹³ Många av missarna rättades av den ursprungliga kopieraren själv, men manuskripten innehåller också ett flertal senare korrigeringar av andra skriftlärda. 1QIsa^a är inte ett undantag här, men det betydelsefulla är att denna skriftrulle, liksom många av de övriga bibliska rullarna, är förmassoretiska.

Med benämningen "förmassoretiska" syftar textkritiker på de texter som ligger till grund för de medeltida MT (Masoretiska texten), som i sin tur är huvudtexten för våra bibelöversättningar av Gamla testamentet. Den förmassoretiska texten 1QIsa^a kopierades omkring 100 f Kr och är, trots många mindre skillnader i detaljer, i sin helhet i stort sett identisk med Jesajabokens masoretiska text som är cirka 1000 år yngre. En jämförelse mellan de två textmassorna visar att det inte har skett några avgörande förändringar i den hebreiska texten. Det innebär att vi också kan antaga att den hebreiska texten har bevarats någorlunda intakt ännu längre tillbaka i tiden, när det nu har visat sig att den bevarats så väl under en 1000 års period.

Många av rullarna som hittades i grottorna vid Dödahavet var inte lika välbevarade som 1QIsa^a. *Exodusrullen* från grotta 4 (4QpaleoEx),

skriven med paleo-hebreisk skrift,¹⁴ är en svårt skadad skriftrulle, som kopierades cirka 100 f Kr och måste ursprungligen ha varit en mycket omfattande rulle.¹⁵ En annan intressant biblisk rulle är en *oortodox psaltarrulle* från Grotta 11 (11QPs^a). Den upptäcktes februari 1956 och rullades upp 1961 i Rockefeller Museum i Jerusalem. Den visade sig vara ett dokument bestående av både kanoniska och icke-kanoniska psalmer, och är daterad till 25–50 e Kr. Den innehåller 41 kanoniska psalmer, inklusive "Davids sista ord", återgiven i 2 Sam 23:1–7. Den innehåller även sju icke-kanoniska eller apokryfiska psalmer och en prosatext om David.¹⁶ Denna psaltarrulle är exempel på att tillgången till antika bibliska manuskript inte bara väsentligt ökade genom fyndet av Qumranrullarna, utan det innebar också att nya texter upptäcktes som inte vara kända sedan tidigare.

Icke-bibliska skriftrullarna

Det har redan konstaterats att de icke-bibliska rullarna är den största gruppen skriftrullar associerade med Dödahavsrollarna: totalt 670 mycket fragmenterade skriftrullar, varav 600 upptäcktes i Grotta 4, och som kan kategoriseras litterärt i olika grupper. Vissa är sekteristiska, det vill säga de stod för qumrankommunitetens speciella synsätt, och andra är förmodligen ickesekteristiska då de innehåller idéer karaktäristiska för en bredare krets av judar än just medlemmarna av Qumran. Men svårigheterna att bedöma vad som är sekteristiskt och ickesekteristiskt har gjort att forskarna väljer att inte göra en sådan tvådelad uppdelning. Enligt James Vanderkam kan de icke-bibliska texterna delas upp i sju kategorier: juridiska texter, tolkningar, kalendrar, liturgier och böner, poetiska texter, visdomstexter, eskatologiska texter och dokumentärtexter.¹⁷

Att redogöra för alla de icke-bibliska skriftrullarna blir alldeles för omfattande för en artikel med syfte att introducera läsaren i vad Dödahavsrollarna är för något. Därför begränsar jag mig, liksom i fallet med de bibliska skriftrullarna, till några exempel. Värdet med denna grupp av texter återkommer jag också till nedan under rubriken *Dödahavsrollarna och den kristna tron*, där ytterligare exempel på icke-bibliska texter från Qumran nämns.

Krigsrullen (1QM) från Grotta 1 tillhör gruppen "juridiska texter", men kan också sammankopplas med "eskatologiska texter". Rullen redogör för detaljerade instruktioner (regler) och narrativa förutsägelser om det slutliga kriget mellan "ljusets söner" (Qumranförsamlingen) och

”mörkrets söner” (dess fiender).¹⁸ Skriftrullen har dragit till sig en hel del intresse i studiet av judisk apokalyptik av följande skäl: (1) Den innehåller ett omfattande tema om det eskatologiska kriget; (2) I slutstriden möts det gudomliga och mänskliga, det himmelska och jordiska; (3) Skriftrullen förmedlar en hel del information om änglar.¹⁹ 1QM är ett exempel på den självbild och världsbild som i hög grad karaktäriserade en eskatologisk församling som Qumran.

Genesisapokryfen (1QapGen) är en arameisk parafras på delar av 1 Moseboken, som sorteras under gruppen ”tolkningar,” och får här representera en grupp av texter som omarbetar Skriften. Den är en av sju relativt intakta rullar från Grotta 1, men var i sämst skick av dessa, vilket kan beror på att den inte var förvarad i en kruka som de andra rullarna (se Jer 32:14). På grund av dess skick var den svår att rulla upp, vilket är anledning till att när den slutligen var upprullad saknades delar både i början och slutet av skriftrullen.²⁰ *Genesisapokryfen* är ett exempel på hur komplicerat det var för forskarna att rulla upp skriftrullarna, och vilket enormt jobb det innebar att pussla ihop texter som var långt mer fragmentariska än till och med 1QapGen.

Kopparrullen (3Q15) tillhör kategorin ”dokumentärtexter”, och är definitivt en av de mest unika av Dödahavsrollarna.²¹ Rullen är den enda av 900 rullar som är skriven på koppar. Antagligen är det inte frågan om en rulle, utan snarare en kopparplåt som hängt på en vägg, men rullats ihop i två delar när den skyndsamt gömdes i vad som blev Grotta 3.²² Tydligt var det ett mycket viktigt dokument. Kopparrullen har blivit känd för sitt språk, men också för sitt innehåll. Den består av en lista på 64 gömställen med enorma mängder guld och silver – vilket har gett upphov till mängder av frågor. Skriftrullen har med andra ord splittrat forskarvärlden: är listan på gömställena verklighet eller är det enbart fantasier. Många forskar menar faktiskt att man inte kan nedgradera Kopparrullen till enbart en skattkammarmarkarta, eftersom antalet gömställen inte är orealistiskt.²³ Försök har gjorts sedan upptäckten av skriftrullen att finna skattgömmorna, men än så länge utan framgång. Kanske blev gömställena tömda redan innan *Kopparrullen* hamnade i sin grotta.

Dödahavsrollarna och den kristna tron

Värdet med Dödahavsrollarna för den kristna tro har redan vidrörts ovan och vi skall här fördjupa oss i detta. Qumransektens egna texter

“Genom att studera Dödahavsrollarna kopplas vi upp med ursprunget till judendomen och händelser kring kristendomens födelse, då de överbrygger 2000 år av troshistoria.”

har berikat vår förståelse av den tidiga kristendomen, bland annat har vi fått djupare kunskap om vem Jesus är och vad som i sin tur präglade den första församlingen i Jerusalem. Även förekomsten av eventuella nytestamentliga manuskript bland Dödahavsrollarna har diskuterats på allvar.

Eftersom flera av skrifterna kopierades under samma period som Jesus och apostlarna levde, har många forskare undrat om det fanns några nytestamentliga manuskript i grottorna runt Qumran. Det skulle i så fall få djupgående konsekvenser för väletablerade positioner angående när och hur Nya testamentet skrevs och kopierades. De förslag som har lagts fram, att nytestamentliga manuskript har hittats vid Qumran, har emellertid kritiserats på goda grunder. De mycket fragmentariska textbevisen håller inte vid närmare granskning. Fragmenten i fråga har istället visat sig tillhöra den grekiska översättningen av Gt (LXX) och pseudepigrafiska texten 1 Henok.²⁴

Även om inga nytestamentliga manuskript återfanns i Qumrans grottor, är qumranrollarna värdefulla för nytestamentlig forskning av andra skäl. Sedan 1700-talet och upplysningstiden har det pågått ett sökande efter den sanne Jesus, och just nu pågår den tredje sökvågen efter den historiske Jesus (den så kallade "third quest"). Med hjälp av förfinade metoder och insikter inom bland annat arkeologin, antropologin och sociologin, liksom nya texter som exempelvis Dödahavsrollarna, försöker forskare komma närmare Jesu person och det liv han levde. Men det har också inneburit att den historiske Jesus och evangeliets Jesus har

skiljts åt. Så långt behöver man emellertid inte gå för att bättre förstå Jesus som judisk teolog.

Evangelierna är fortfarande vår viktigaste primärkälla för att förstå Jesu liv och judiskhet, och hur det påverkade hans budskap. Men evangelierna har kompletterats på ett betydelsefullt sätt med Qumrans egna texter från Dödahavsrollarna, så att den judiska bakgrunden har blivit tydligare som ett kulturellt sammanhang som Jesu liv måste tolkas utifrån. De ickekanoniska texterna är det viktigaste arkivet för samtida judiska religiösa skrifter, som behandlar teologiska teman vilka också upptog Jesus och de tidiga kristna. Qumrantexterna belyser på det viset indirekt evangelierna på ett sådant sätt att vi kommer närmare både ursprungsmiljön och Jesu egen undervisning, som i flera avseenden gjorde den kristna tron unik men ändå rotad i sin judiska mylla.

Jesus levde och dog som jude under en speciell tid i judisk historia, när längtan efter en Messias och befriare var speciellt stark. Faktum är att delar av Jesu undervisning, som det återberättas i evangelierna, var förebådade i skriftrullarna. Hershel Shank ger i sin bok om Dödahavsrollarna flera exempel på paralleller mellan Jesu undervisning och qumrantexterna.²⁵ Saligprisningarna i Matt 5:3–12 har sin motsvarighet i texten med numret 4Q525, vilket innebär att båda texternas litterära stil liknar varandra på ett slående sätt. De förkristna saligprisningarna i Dödahavsrollarna är en del av det judiska arvet, och blir då en litterär form och sammanhang som Matt 5:3–12 måste tolkas utifrån.²⁶ En qumrantext känd som 4Q521, eller *Messiasapokalypsen*, berättar om en eskatologisk messias med liknande drag som evangeliernas messias: 4Q521 och Matt 11:5/Luk 7:22 citerar samma texter från Jesaja och Psaltaren vilket gör att båda ställena får nästan ett identiskt språk. Ett tredje exempel är ett qumranfragment daterad till 50 f Kr (1Q28a/1Q5a), som beskriver en messiansk bankett och tycks beskriva Gud som fader till Messias. Det är tveksamt om relationen mellan Gud och Messias i 1Q28a kan beskrivas som inkarnatorisk i nytestamentlig bemärkelse, men frågor väcks ändå om funktionella likheter mellan qumrantexten och relationen i evangelierna mellan Jesus och Fadern.

Att erkänna Nya testamentets och den tidiga kristendomens judiska bakgrund är också viktigt från ett annat perspektiv. Kristendomen har beskrivits som att den tidigt var starkt påverkad av hellenistisk filosofi. Men Dödahavsrollarna visar att den historiske Jesus och den tidiga kris-

tendomen i många avseenden var judisk, inte hellenistisk, till sin natur med rötter både i sin samtida judendom och i Gamla testamentets teologi.

Det finns alltså en hel del likheter mellan de båda traditionerna, men de många olikheterna omöjliggör samtidigt en direkt koppling mellan Dödahavsrollarna och den tidiga kristendomen.²⁷ Exempelen ovan demonstrerar emellertid att rullarna förser oss med ett mycket viktigt sammanhang. I dessa rullar får vi en direkt glimt av den judiska värld ur vilket kristendomen växte fram. Den är myllan som gav näring åt uppenbarelserna om den kristna tron. För den som vill förstå Jesu liv bättre och den tidiga församlingens verksamhet är rullarna med andra ord spännande och berikande källor.

Fotnoter

1. Esséerna var en rörelse inom judendomen under den senare delen av andra tempelperioden, från cirka 146 f Kr till cirka 70 e Kr. De fungerade som en kommunitet, med initiationsrit och betraktade sig själva som tillhörande den förutbestämd kvarleva som verkligen uppfyllde Guds vilja. Goranson. Stephen, "Essenes," *Eerdmans Dictionary of the Bible* (Grand Rapids: W.B. Eerdmans, 2000).
2. James C. VanderKam och Peter W. Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls: Their Significance for Understanding the Bible, Judaism, Jesus, and Christianity* (San Francisco: HarperSanFrancisco, 2002), 3–19, 103.
3. Se en längre diskussion om datering av Dödahavsrollarna: *Ibid.*, 20–33.
4. Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (2:a rev. utg. Minneapolis och Assen: Fortress Press och Royal Van Gorcum, 2001), 101–03.
5. Med religiös "sekt" på antikens tid syftas här på en grupp som på något vis betraktar sig som exklusiv, men som nödvändigtvis inte har isolerat sig från det samhälle eller religion den tillhör. Med andra ord, en sekt särskiljer sig som grupp i sin religionsutövning från "normen", men kan ändå tillhöra ett större sammanhang. Begreppet "sekt" har därför inte i denna artikel samma negativt laddade innebörd som det har fått i våra västerländska sekulariserade medier.
6. VanderKam and Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls*, 209.
7. *Ibid.*, 331, 332, 344; Joseph A. Fitzmyer, *Dödahavsrollarna: 101 frågor och svar* (Översatt av Birgitta Hörnlund. Stockholm: Verbum Förlag, 1994), 137–39.
8. P. Kyle McCarter, *Ancient Inscriptions: Voices from the Biblical World* (Washington, DC: Biblical Archaeology Society, 1996), 160–61.
9. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 102.
10. De judiska bibelforskarna, som kallades för massoreter, standardiserade hebreiskan i sina arbeten under tiden 600–800 e Kr. Gamla manuskript som inte uppfyllde den nya standarden bevarades inte, vilket innebar att de äldsta manuskripten som forskare kände till fram till 1947 daterades till 916 e Kr. Två av de mest kända massoretiska texterna är Aleppo kodex ("Toras krona") och Leningrad kodex. Den senare är den äldsta kompletta hebreiska Bibeln som existerar idag, och det textvittne som är huvudtexten för våra moderna översättningar av Gamla testamentet. Den är skriven av en forskare som heter Samuel ben Jakob i Fostat (gamla Kairo), Egypten, omkring 1008 (eller 1009/1010) e Kr. Den finns idag att beskåda i Saltykov-Shchedrin Public Library. När äldre manuskript än de massoretiska upptäckts uppstår varianter, både på grund av tidigare kopieringsmissar och korrigeringar och att de i regel inte är standardiserade enligt den massoretiska formalian. Men eftersom vi inte har några ursprungstexter, är det bra att nya manuskript varierar i förhållande till massoretiska texterna. Det gör det möjligt att korrigera fel som både uppstått i själva standardiserandet och perioden fram till då massoreterna var aktiva. Därför blev Dödahavsrollarna ett av 1900-talets stora upptäckter och vår kunskap om ursprungstexterna växte med nästan 1000 år.

11. Apokryferna syftar här på en samling av 15 böcker som betraktas som kanoniska av Romerska katolska kyrkan och den Östortodoxa kyrkan, men inte av judar eller protestanter. De pseudepigrafiska texterna beskriver olika antika ickekanoniska judiska dokument från hellenistiska och romerska perioden (cirka 250 f Kr – 200 e Kr), och som inte tillhör den hebreiska Bibeln, protestanternas Gt eller apokryfiska Gt (Romerska kyrkans deuterokanoniska texter, se definition av Apokryferna ovan). Dessa judiska pseudepigrafiska texterna är svåra att kategorisera, det vill säga vad som skall inkluderas i denna grupp. Men även om de som textgrupp inte är inkluderade i någon av västkyrkans bibliska kanon, är de tillsammans med Dödahavsrollarna viktiga för att förstå den religiösa, sociala och politiska världen kring tidpunkten för Jesu födelse. En anledningen till varför forskare inkluderar apokryfer och pseudepigrafiska texter bland de 220 bibliska skriftrollarna beror på att det finns olika syn bland kyrktraditionerna på dessa texters kanoniska värde. Utifrån hebreiska Bibelns perspektiv (och även utifrån protestanternas Gt) går det att argumentera för att apokryferna och pseudepigrafiska texterna borde bilda en tredje textgrupp bland Dödahavsrollarna, men som sagt så enkelt är det inte i det stora hela.
12. McCarter, *Ancient Inscriptions: Voices from the Biblical World*, 162–63.
13. Under bibliska texternas historia fanns det både en tendens att bevara texternas innehåll och att revidera dem. Det sistnämnda kan upplevas som kontroversiellt, men i huvudsak handlade revideringarna om att modernisera texternas språk. Men det handlade också om att manuskriptet som de skriftlärdade kopierade från kunde innehålla otydlig skrivning eller sliten skrivvyta, vilket orsakade missförstånd i läsningen. För en utförlig introducerande redogörelse för de faktorer som kan ha orsakat misstag, korrigeringar och förändringar i de bibliska textvittnena, se Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 2–13.
14. Paleo-hebreiska var ett återupplivande av en hebreisk skriftstil som användes i Juda kungadöme under förexilisk tid. Det skriftspråket föll ur bruk efter Juda fall 586 f Kr och förlusten av nationell frihet. Judarna adopterade istället det arameiska skriftsystemet som var internationellt i antika Mellanöstern vid den tidpunkten.
15. McCarter, *Ancient Inscriptions: Voices from the Biblical World*, 163–64.
16. *Ibid.*, 165–66.
17. VanderKam and Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls*, 209–10.
18. *Ibid.*, 219–21; Fitzmyer, *Dödahavsrollarna*, 54–55.
19. Michael E Stone, "Apocalyptic Literature," i *Jewish Writings of the Second Temple Period* (red. Michael E Stone; Crint 2/2; Philadelphia, USA: Fortress Press, 1984), 426–27.
20. McCarter, *Ancient Inscriptions: Voices from the Biblical World*, 161–62.
21. VanderKam and Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls*, 238.
22. Fitzmyer, *Dödahavsrollarna*, 59–60.
23. Manfred R. Lehmann, "Where the Temple Tax Was Buried," *BAR* 19:06 (1993): .
24. Fitzmyer, *Dödahavsrollarna*, 37–38; VanderKam and Flint, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls*, 311–20.
25. Hershel Shanks, *The Mystery and Meaning of the Dead Sea Scrolls* (New York, USA: Random House, 1998), 61–81.
26. Ett annat sammanhang som är viktigt för Jesu saligprisningar är bland annat Jes 61 i Gamla testamentet. Det innebär att vi har två kontexter att ta hänsyn till när vi studerar Jesu liv: Gamla testamentet och det historisk-kulturella sammanhanget som är den judiska värld han levde i och var en genuin del av.
27. Fitzmyer, *Dödahavsrollarna*, 133–35.

Stefan Green

Doktorand i GT vid Åbo Akademi